

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(62): 17-19

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Suman Das

Research Scholar (Ph.D),

Advaita Vedanta Department,

Shri Lal Bahadur Shastri National-

Sanskrit University, New Delhi

अद्वैतवेदान्तदर्शने अनुमानप्रमाणम्

Suman Das

भारतीयदर्शने अनुमानप्रमाणस्य महत्त्वम् विस्तृतं वर्तते। वेदान्तपरिभाषायां धर्मराजाध्वरीन्द्रेण “प्रमाकरणं प्रमाणम्” इत्येवं प्रकारेण प्रमाणस्य लक्षणं कृतम्। तत्र प्रमा का इत्यस्मिन् विषये तेन उक्तं “स्मृतिव्यावृत्तं प्रमात्वम्”, अर्थात् अनधिगतम् अबाधितविषयज्ञानत्वम् एव प्रमा इति।

अद्वैतवेदान्तमतानुसारेण

प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्ध्याख्यानि षट्प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते। भामती इति प्रस्थानस्य सन्दर्भे प्रमाणद्वयमेव विशेषतः विचारणीयं वर्तते। अनयोः द्वयोः प्रमाणयोरपि ते एव पक्षाः अत्र विश्लेषणीयाः सन्तीति एषां निरूपणे विशिष्टाः विचाराः सन्ति।

अधुना अनुमानप्रमाणस्य विश्लेषणम् अग्रे करिष्यामः। अत्र अनुमानप्रमाणस्य यत् स्वरूपं वेदान्त-परिभाषायामुपलभ्यते तस्य संक्षेपेण उल्लेखः क्रियते।

अनुमानम्

“अनुमितिकरणमनुमानम्”। अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानजन्यः भवति। प्रत्यक्षप्रमाणम् ज्येष्ठं प्रमाणम्, सर्वसम्मतम्, सर्वप्रमाणोपजीव्यं च भवति। तदनन्तरं तत्क्षणमेव अनुमानस्य क्रमम् आगच्छति। अतः प्रत्यक्षप्रमाणस्य सूत्रीकरणानन्तरम् इदानीम् अनुमानं प्रारूप्यते। अनुमानं प्रमाणं भवति, तस्मात् उत्पन्ना प्रमा 'अनुमितिः' इति कथ्यते। अतः अनुमानम् अनुमितेः कारणम् उच्यते। व्यापारवत् असाधारणं कारणं च कारणम् उच्यते। एतयोः अनुमानं भवति इति कारणात् न कारणं 'करणम्' इति उच्यते। यदि वयम् "अनुमानम्" इति शब्दस्य व्युत्पत्तिगतम् अर्थं पश्यामः तर्हि अनुमानस्य लक्षणं कथयति। यथा 'अनु + मा' इति व्युत्पत्तितः अनुमीयते अनेन इति अनुमानम्। तत् अनुमानम् एव एतादृशं लक्षणम् उद्भावयति। वेदान्तपरिभाषा इति ग्रन्थे अनुमानप्रमाणस्य स्वरूपविषये स्पष्टरूपेण चर्चा कृता दृश्यते।

मूलग्रन्थे अनुमानलक्षणं 'अनुमिति' इति शब्दस्य अर्थः यत् व्युत्पत्त्याद्युत्पन्नम्, परन्तु व्युत्पत्त्याज्ञानं तस्य ज्ञानविषयं न करोति, केवलं करणरूपेण एव तिष्ठति, तदनुमितिः इति उच्यते। धूमः अग्रेः व्यापकः तथा च तादृशधूमस्य व्यापकस्य साहचर्यज्ञानं च अग्निः व्याप्यः, अतः तयोः व्याप्तिः भवति।

किन्तु अस्मात् व्याप्यव्यापकज्ञानात् अनुमितिः (पर्वतः विद्यते) अपि भवितुमर्हति, तथा च अहं सर्वव्याप्यं धूमं जानामि, एतादृशः अनुव्यवसायः अपि व्यापित्वज्ञानात् उत्पन्नः भवति।

किन्तु अनुव्यवसायस्य व्याप्तिज्ञानं न विषयः। व्याप्तिज्ञानस्य विषयः केवलं पक्षः, साध्यं च। तयोः सम्बन्धः च एतावता एव। अनुज्ञार्थं ज्ञानविज्ञानं करणरूपं कारणम् इति निष्कर्षः, तथा च वस्तुनिष्ठतया तस्य व्यावसायस्य कारणम् अस्ति। तद्विषयः सः ज्ञानस्य जनकः, 'करणम्' अपि ज्ञानस्य जनकः भवति। वस्तुतः घटज्ञानस्य घटः, नेत्रम्, प्रकाशश्च च त्रीणि कारणानि सन्ति, परन्तु असाधारणं कारणं निकटदृष्टिः इति मन्यते। यदा किमपि ज्ञानं (प्रमा) भवति तदा तस्मिन् वस्तुमात्रं दृश्यमानमिव दृश्यते परन्तु तस्य कारणं न दृश्यते। घटे घटविषयो भासते, तस्य कारणं करणं च चक्षुः, चक्षुषा विषयस्य च संयोगः इव भासते इत्यर्थः, विषयवर्गे पतति इव। अत्र प्रतीतिजन्यः व्यवसायप्रत्यक्षानुभवविषयः अतः वृत्तिः विषयवर्गे आगच्छति, सः कदापि कारणवर्गे आगन्तुं न शक्नोति।

Correspondence:

Suman Das

Research Scholar (Ph.D),

Advaita Vedanta Department,

Shri Lal Bahadur Shastri National-

Sanskrit University, New Delhi

अनुव्यवसाये प्रतीतिः व्यक्तिपरकरूपेण दृश्यते, अतः अनुव्यवसायाधारितः प्रतीतिः न कारणं भवति। किन्तु अनुमितेः तादृशं ज्ञानं नास्ति। तत्र प्रतीतिः अनुमितिं कृत्वा जनयति, अतः एव अनुमितिज्ञाने प्रतीतिः न दृश्यते, तत्र केवलं पक्षः, अन्तः, तयोः मध्ये सम्बन्धः च व्यक्तिपरकरूपेण दृश्यते।

एतस्मिन् विषये परिभाषाकारैः उक्तं यत् “अनुमितिकरणं च व्याप्तिज्ञानम्” इति अर्थात् अनुमितिनिमित्तं भवति। अत्र व्याप्तिजन्यं संस्कारमात्रज्ञानम् अवान्तरव्यापारो भवति।

यथा घटः दण्डस्य असाधारणकारणम् तथैव अत्र अनुमितिरूपके अर्थे व्याप्तिः, असाधारणकारणस्य च संस्कारः अवान्तरव्यापारः भवति। न्यायमते व्याप्त्या अनुमितिं प्रति आसाधारणम् कारणम् (करणं) मन्यमानस्य स्थाने ‘लिङ्गपरामर्शः’ अनुमितेः कारणम् (असाधारणकारणम्) इति मन्यते। यदा व्याप्तिज्ञानेन सह पक्षविषयकं ज्ञानं लभ्यते तदा परामर्शः भवति, तथा च तेषां मतेन केवलम् अनुमितिः अर्थात् अनुमानं भवति, न केवलं व्याप्तिज्ञानम्। न तद् अद्वैतवेदान्तिनां मतं यत् केवलं सार्वत्रिकं ज्ञानमेव अनुमितिकरणं भवितुमर्हति। परन्तु नैयायिकाः लिङ्गपरामर्शज्ञानम् अनुमितेः करणं न मन्यन्ते।

परिभाषाकारैः एतस्मिन् विषये उक्तं यत् “न तु तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमितौ करणम्” इति अर्थात् तृतीयलिङ्गयुक्तम् परामर्शज्ञानम् अनुमितेः करणं न भवति।

अद्वैतवेदान्तिनः कथयन्ति यत् इदानीं वयं नैयायिकानां लिङ्गपरामर्शस्य रूपं पश्यामः, परामर्शः नाम लिङ्गपरामर्शः इति यतः लिङ्गस्य ज्ञानं ददाति। तस्य ज्ञानस्य अनुमितेः पूर्वं त्रिधा क्रमो भवति। अतः एव ‘तृतीयलिङ्गपरामर्शः’ इति कथ्यते। अन्तिम-तृतीयपरामर्शः मुख्य इति मन्यते। प्रथमवारे पाकशालायां धूमाग्न्योः व्याप्तिज्ञानम् भवति। द्वितीयवारं एतादृशं दर्शनम् इति। अन्ते पक्षधर्मताज्ञानम् इति कृत्वा पर्वतस्य उपरि धुमं प्रति गच्छति। परिभाषाकारैः उक्तं यत् न च संस्कारजन्यत्वेनानुमितेः स्मृतिव्यापत्तिः इति अर्थात् यदा एकदा साहचर्यज्ञानं भवति तथा अन्तःकरणस्य उपरि तस्य संस्कारः पतति, द्वितीयवारं सा संस्कारः प्रबुद्धः, तृतीयवारं च स्मृतः एषः क्रमः। ज्ञानज्ञानेन सह कुत्रचित् तस्याः साहचर्यमपि दृश्यते, ततः अनुमितिः भवति इति भावः। यथा, संस्कारं विना अनुमितिः न भवति, संस्कारं विना स्मृतिः न भवति, तर्हि तयोः कः भेदः।

अस्य प्रश्नस्य उत्तरे अद्वैतवेदान्तिनः कथयन्ति यत् स्मृतिः केवलं संस्कारमात्रजन्यज्ञानात् एव जायते, अनुमितौ एवम् नास्ति। द्वितीया तु अनुमितिः अनुभवः भवति, किन्तु स्मृतेः अनुभवः नास्ति। तृतीया अनुमितिः व्याप्तिज्ञानस्य करणं भवति, किन्तु स्मृतिः केवलम्

अमूर्तव्यापारः एव। यदि च स्मृतिः संस्कारजन्या भवति तर्हि संस्कारध्वंसः अपि संस्कारजन्यः अस्ति। अतः स्मृतेः संस्कारतः जातः इति एतत् लक्षणं न सम्पादितम्। यदि स्मृतेः विशिष्टं लक्षणं कर्तुम् इच्छति तर्हि तत् स्मृतिप्रागभावस्य संस्कारमात्रजन्यत्वम् अथवा संस्कारमात्रं जन्यत्वम् इति रूपेण कर्तुं शक्यते। अतः प्रमालक्षणे येन ब्रह्मणः प्रमेयत्वं स्यात्। अथ च अद्वैतवेदान्तिनां मते शुक्त्यवच्छिन्ने चैतन्ये तद्विषयकाऽज्ञानेन रजतम् उत्पद्यते। एतद्वारा रजतत्व-वद्रजतत्वप्रकारः रजतविषयकं ज्ञानमस्तीति प्रमाणलक्षणस्य अतिव्याप्तिः भवति। किन्तु अनधिगत-अबाधितज्ञानत्वं प्रमात्वम् इत्येव प्रमालक्षणं स्यादिति चेन्न विषयपदाभावे अनधिगतमबाधितं यज्ज्ञानं तत्प्रमा स्यात्, परन्तु स्मृतिरपि अनधिगताऽबाधिता च भवति। अतः शब्दबुद्धिकर्मणां विना व्यापाराभाव इति नियमाद् ज्ञानस्य प्रतियोगिताऽबाधितत्वासम्भवात् लक्षणस्य असम्भवा-पत्तेश्चेति पदमुपात्तम्।

अतः स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनधिगतविशेषणेन विषयो भवति विशेषितः। परन्तु ‘अयं घट अयं घटः’ इति वाक्ये ज्ञानस्थले पूर्वज्ञान-विषयीकृतार्थविषयकत्वेन द्वितीयादिज्ञानस्याधिगतया प्रमालक्षणस्य अव्याप्तिः भवति। तत्र उच्यते नीरूपस्यापि कालस्य उपगमेन धारावाहिकज्ञानेऽपि पूर्वज्ञानविशेषविशिष्टविषयत्वेन न तत्र अव्याप्तिः भवति। किन्तु नीरूपस्य कालस्य कथं चाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषतायां तन्त्रत्वादिति चेद् अत्र, अधुना घटो वतते इति प्रतीतेः निरूपस्यापि तस्य चाक्षुषत्वात्। धारावाहिकज्ञानस्थाने क्षणविशिष्टस्यैव भवति विषयत्वेनाभिमतम्। अत्र अनुभवक्षण-विशिष्टस्यानुभविषयता स्मृतिक्षणविशिष्टस्य स्मृतिविषयस्यापि न अधिगतम् इति विशेषणं व्यर्थमिति चेन्न स्मृतिधारावाहिकज्ञानयोः वैसादृश्यात्। अतः धारावाहिकज्ञानस्थले सन्निकृष्टे एव घटे ‘अयं घटः’ इत्यादिप्रत्ययान्तरोदयं यावद् भवति। तत्र एकस्मिन् एव काले भेदः दरीदृश्यते। तत्र अनुभवकालिकानुभूतविषयमेव विषयीकरोति समकालिकं विषयं न विषयीकरोति। यदि अनुभूतः विषयस्य स्मृति-विषयता नाभिमता, अपि तु स्मृतिकालस्यैव वस्तुनस्तदेषापत्तिः भवति। अतः स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनधिगतपदम् आवश्यकम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ग्रन्थाः ग्रन्थकर्ता प्रकाशकः वर्षम्

आधारभूतग्रन्थसूची-

1. अद्वैतसिद्धिः, बालबोधिनीव्याख्यासहिता, योगेन्द्रनाथदेवेन्द्रशर्मा, तारापबलिकेशन्स चैत्रे 2006
2. अद्वैतदीपिका, नृसिंहाश्रमस्वामिनः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालयः, वाराणसी, 1984
3. आगमप्रमाणम् यमुनाचार्यः ओरियन्टल इन्स्टिट्यूट बडौदा, 1976
4. ईशादिदशोपनिषदः मोतीलालबनारसीदासः, प्रथमसंस्करणम्, देहली 2002

5. उपनिषत्संग्रहः पं. जगदीशशास्त्री, मोतीलालबनारसीदासः पुनर्मुद्रितसंस्करणम् नवदेहली, 1998
 6. छान्दोग्योपनिषदः, शाङ्करभाष्यम्, मोतीलालबनारसीदासः वाराणसी, 1978
 7. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (सत्यानन्दीटीका) सत्यानन्दसरस्वती गोविन्दमठ वाराणसी, 1992
 8. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्(भामती) वाचस्पतिमिश्रः चौखम्बा विद्याभवन, 2014
 9. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, श्रीशाङ्करग्रन्थावली, मोतीलालबनारसीदास : 2015
 10. ब्रह्मसिद्धिः आचार्यमण्डनमिश्रा सम्पादकः प्रो. केदारनाथ त्रिपाठी, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली. 1999
 11. ब्रह्मविद्याभरणम् श्रीमद्वैतानन्दस्वामिनः, संस्कृत एजुकेशन सोसाइटी, मद्रास, 1976
 12. बृहदारण्यकोपनिषद्, गीताप्रेस गोरखपुरम् पुनर्मुद्रितसंस्करणम्
 13. वेदान्तपरिभाषा, डॉ श्रीगजाननशास्त्रीमुसलगांवकरः, सम्पादकः श्रीराशास्त्रीमुसलगांवकर, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1983
- सहायक हिन्दीग्रन्थसूची**
1. अद्वैतवेदान्त इतिहास तथा सिद्धान्त - डॉ. राममूर्तिशर्मा, ईस्टर्न बुकलिकर्स, तृतीयसंस्करणम्, 1998
 2. वैदिक साहित्य का इतिहास - डॉ. पारसनाथ द्विवेदी, चौखम्बासूरभारती प्रकाशन वाराणसी, 1987
 3. भारतीयदर्शन - आचार्य बलदेव उपाध्याय, चौखम्बा ओरियन्टलिया, वाराणसी, 1976
 4. भारतीय दर्शन का इतिहास- डॉ. एस. एन. दास गुप्ता राजस्थान हिन्दी अकादमी, जयपुर, 1978
 5. भारतीय दर्शन एवं दर्शन- उपाध्याय, बलदेव, चौखम्बा ओरियाण्टलिया, दिल्ली, 1977
 6. भारतीय दर्शन- गैरोला, वाचस्पति, लोकभारती प्रकाशन, इलाहबाद, 1966
 7. भारतीय दर्शन- उपाध्याय, बलदेव, शरदा निकेतन, वाराणसी, 1966
 8. भारतीय दर्शन में आत्मा एवं परमात्मा- जैन, वीरसागर, भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली, 2009
 9. तत्त्वमीमांसा- टेलर. ए. ई, अनु. सुधीन्द्र वर्मा, हिन्दी समिति सूचना विभाग, लखनऊ, 1967

10. भारतीय दर्शनशास्त्र का इतिहास- वेदालंकार, जयदेव, न्यु भारतीय बुक कापोरेशन, दिल्ली, 2009
11. दर्शन और चिन्तन- संधवी, सुखलाल, सुखलाल समिति, अहमदाबाद, 1857
12. भारतीय तत्त्वविद्या- संधवी, सुखलाल, ज्ञानोदय टस्ट, अहमदाबाद, 1960
13. अहमदाबाद, 1960
14. दर्शन दिग्दर्शन- सांकृत्यायन, राहुल, किताव महत्त्व, इलाहबाद, 1943
15. भारतीय दर्शन की रूपरेखा - सिन्हा, हरेन्द्र प्रसाद, मोतीलाल बनारसीदास, 1992
16. भारतीय दर्शन की रूपरेखा - हिरियन्ना, एम., राजकमल प्रकाशन, दिल्ली, 1969

शोधपत्रिका:

1. प्राची प्रज्ञा संस्कृत पत्रिका, स्वामी रामतीर्थ संस्कृत एकादमी।
 2. भारती, (संस्कृत मासपत्रिका), भारतीसंस्कृतप्रचारसंस्थानम्, भारतीभवन, जयपुर।
 3. लोकसंस्कृतम्, संस्कृतकार्यालयः, श्री अरविन्दाश्रमम्, पडुचेरी
- शब्दकोशः-विश्वकोशः (Dictionary and Encyclopedis)**
1. शब्दकल्पद्रुम्, राजाराधाकान्तदेवः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली, 2002
 2. परिजातकोशः, संस्कृतहिन्दी- शब्दार्थकोशः, डा. ईश्वरचन्द्रशर्मा, परिमलपब्लिकेशन्स, नवदेहली, 2005
 3. भारतीय दर्शन बृहत्कोश, बच्चुलाल अवस्थी, शारदा पब्लिशिंगहाउस, देहली, 2004
 4. वैदिककोशः, हंस राज एवं भगवहत्, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली, प्रथमसंस्करणम् - 2016

अन्तर्जालसंकेत

1. www.archive.org
2. www.eathshala.nic.in
3. www.epustakalay.com
4. http://www.bing.com
5. www.sankrachary.nic
6. www.sankrachary.nic